

Nem hagyható figyelmen kívül továbbá az a tény, hogy az értekezésben feldolgozott páratlan gazdagságú leletanyag az egész nemzetközi szakirodalomban rangos helyet biztosít szerzőjének. Az értekezés tartalmilag és formailag szintén megfelelő téziseiben a disszertáns jól csoportosította az általa elért eredményeket.

A szerző az általa körvonalazott célkitűzéseinek túlnyomó részben eleget tett, és a dél-magyarországi őskori paleoantropológiai kutatások egyik lehetséges irányát is kijelölte.

Figyelembe véve az összes elmondottakat Dr. FARKAS GYULÁnak, a szegedi József Attila Tudományegyetem Embertani Intézete adjunktusának értekezését nyilvános vitára javasolom, illetve ajánlom nevezett részére a biológiai tudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

Budapest, 1976. június 10.

T. T.

A szerző címe: DR. TÓTH TIBOR
H-1062 Budapest, Bajza u. 39.
TTM Embertani Tár

DR. TROGMAYER OTTÓ (Móra Ferenc Múzeum, Szeged)

OPPONENSI VÉLEMÉNYE*

Hazi ősrégészetünk az elmúlt 15 év alatt szemléletében és módszereiben is jelentős változásokon ment keresztül. A tárgytörténeti irányzat helyébe, a statikus szemléletet felváltva, az események dinamizmusát feltáró társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti kérdéseket elsődlegesen vizsgáló irányzat lépett. Ugyanakkor sajnálatos módon nem volt lehetőség a társadalom legkisebb egységét alkotó egyén, az egyes ember vizsgálatára. Embertani adatokat úgyszólván alig ismertünk, és csak különböző hipotézisek vagy történeti közhelyek között válogathattunk, ha a vizsgált korszak embertani képéről beszéltünk.

FARKAS GYULA tanulmánya hézagpótló, és meggyőződésem, hogy mind az ősrégészet, mind az embertan területén jelentős új eredményeket hozó kutatások kiindulópontja. A paleoantropológiát és a régészetet lehetetlen egymástól elválasztani, még akkor is, ha kölcsönösen segédtudománynak tartják egymást, hiszen a kronológiát az embercsoportok térbeli és időbeli mozgását csak a régészet tudja meghatározni, ugyanakkor a régészet számára csak a paleoantropológia tud számos kérdésben választ adni.

A komplexitás igénye tudományágunkban igen messzire visszavezethető. Szegeden történetek az első kísérletek a paleobotanika, paleozoológia és természetesen az antropológia eredményeinek régészeti felhasználására. Ezeket az előzményeket folytatja az előttünk fekvő tanulmány is . . .

Örvedetesnek kell tartanunk, hogy a szerző túllépett a hagyományos leíró antropológiai szemléleten, mely egyes taxonok rögzítésével, valamint a biometriai adatok feltüntetésével úgy véli, eleget tesz a kérdések megoldása érdekében, hanem az egész munkát olyan történeti szemlélet szövi át, mely ha rejt is magában buktatókat, mégis eddig kevésbé ismert lehetőségeket tár fel. Ez a szemlélet tette szükségessé, hogy a tanulmány bevezetőjében összefoglalja azt a kronológiai rendszert, melynek alapján dolgozik. Nyilvánvaló, hogy itt csak a választás lehetősége adódott meg a szerző számára, hiszen nem régész, de mindazok a nüanszok, melyek még a szorosan vett ősrégészeti kutatások számára sem egyértelműek, nem befolyásolják az általa választott kronológiai rendszer lényegét. Már ennél a fejezetnél is tükröződik az a precizitás, mely az egész tanulmányra jellemző.

A szerző a maga elé kitűzött célt egyértelműen meghatározza: a Dél-Magyarországon feltárt bronzkori antropológiai anyag áttekintése és jellemzése. Ezt a feladatot egészíti ki a korábbi időszak lehetőség szerinti teljes anyagának bemutatása, hiszen e leletek a szerző által kezelt gyűjteményben vannak elhelyezve. Választ kíván adni a bronzkori népesség eredetére az embertani leletek alapján . . .

A szerző is tudja, hogy a megvizsgált 1292 lelet igen kevés a tényleges egykori helyzet rekonstruálásához, de tudomásul kell vennünk, hogy kiinduló helyzetben vagyunk, ez az az anyag, amivel dolgozni lehet, és jelenleg nincs lehetőségünk nagyobb vizsgálati szériák produ-

* Erősen rövidített változat.

kálására. Különösen érinti ez a tény a paleodemográfiai vizsgálatokat, melyekre a különböző objektív körülmények miatt aligha van lehetőség . . .

Többszörösen felveti a szerző a kevés koraneolitikus sír problematikáját, hisz oly alacsony az esetszám, alig van módja arra, hogy a leletegyütteseket a neolitikumon belül korszakok szerint elkülönítse, mint ezt a bronzkor tárgyalásánál teszi. Ez objektív nehézség, de megítélés szerint nagyobb és élesebb történeti kontúrokkal tudjuk elválasztani a Körös-csoport emberét a tiszai kultúrától, mint pl. a szőregi temető különböző periódusainak anyagát. E területen a kísérletet tovább kell finomítani. Egyértelműen választ tudunk adni arra, miért került oly kevés neolitikum csontváz anyag a gyűjteményekbe. A korai neolitikumban a temetők még nem különülnek el a telepektől, a halottakat a telepeken belül hulladékgödörökbe temetik el. Ez a szokás általánosítható a Kárpát-medencétől Anatóliáig. Hazánkban eddig anyagi okok miatt nem kerülhetett sor olyan volumenű feltárásokra, melyek során nagy települések, nagyobb felületét vizsgálhatók volna át. Egy teljes telepfeltárás bizonyára jelentős mennyiségű antropológiai anyagot is napvilágra hozna, s így éppen a korai neolitikum genetikai kérdéseinél tudnánk döntő fontosságú vizsgálatokat végezni. Reméljük, hogy a jövőben hazai antropológiánk anyagilag is támogatni tudja az ásatásokat, jelen esetben saját kutatásait . . .

Délkelet-Európa és hazánk területén végbement neolitizálódási folyamatok két alapvető vélemény alakult ki. A hagyományos elmélet szerint hazánk koraneolitikus lakossága, mely gyakorlatilag a Körös-csoport embereit jelenti, délről vándorolt be. Eredetileg ez a délről való vándorlás mint fogalom a mai Görögország területét jelentette, mint kiindulópontot, ma egyre inkább hajlamosak ezt a területet Kisázsiaába helyezni. A feltételezett embertani kép ezen elmélet szerint mediterrán lakosságot jelent, melyre a később felülretegző vonaldíszes kultúra embere nordoid komponenseket rakott volna. Ez az elmélet a régészeti leletek és gazdaságtörténeti megfontolások alapján nem állja meg a helyét, és úgy tűnik, az eddigi embertani adatok sem ezt bizonyítják.

A másik elmélet szerint a korai neolitikum kezdetén két hullámban bevándorlók érkeztek Thessalia területére, és a neolitikus forradalom vívmányai innen terjedtek el tovább. Macedóniától északra, az ott élő őslakosság adattaként a neolitikus forradalom vívmányait, esetlegesen kisebb ethnikai egységek is keveredhettek, de egészében véve a Kárpát-medencétől, illetve annak délkeleti részétől Thráciáig nyúló terület koraneolitikus lakossága helyi eredetű. Ezen a területen a neolitizálódás egy sajátos folyamata játszódhatott le. A régészeti, paleobotanikai és paleozoológiai megfigyelések ezt az elméletet alátámasztják. Ugyanakkor ismeretlen tényezőként kellett a feltételezett őslakosságot számon tartani, mert annak tárgyi hagyatékát nem leltük meg. A Vaskapunál folyó ásatások sora, majd az azóta előkerült erdélyi leletek bebizonyították, hogy számolhatunk olyan ethnikummal, mely képes volt a tőle délre korábban lejátszódott neolitikus forradalom vívmányait adaptálni, és e sajátos gazdálkodási formára áttérni. A Lepenski-Vir kultúra egyetlen tárgyi emléke már hazánkban is előkerült, így elterjedésének geográfiai határai éppen fedik a szerző által is vizsgált területet. Időközben Macedóniában több ásatást folytattak, melyek során napvilágra került a már említett bevándorolt ethnikum — nevezzük nevén — Protosesklo kultúra számos csontváza is.

Mindkét tudományág, az antropológiai is és a régészet is, alapvető módszerként alkalmazza az összehasonlító vizsgálatokat. Csak sajnálni tudjuk, hogy a szerzőnek nem volt lehetősége a Nea Nikomedeia lelőhelyen feltárt Protosesklo korú temető csontvázait felmérni, de nem láthatta a Lepenski Vir vagy Vlašac feltárásokon előkerült leleteket sem. Ezekről előzetes közlemények már jelentek meg ugyan, de mint azt már korábban jeleztük, rendkívül fontos, hogy az összehasonlító vizsgálatokat is csak azonos módszerrel nyert adatok alapján végezzük. A hazai antropológia nemzetközi tekintélyét öregbítené, ha e leletek elemző összevetésére a szerzőnek alkalma lehetne. Nem kell azonban ezt a hiányosságot a szerző hibájául felróni, hiszen még arra sem volt lehetősége, hogy a hazai együtteseken belül összehasonlítást tegyen, pedig a Felső-Tiszavidék korai vonaldíszes kultúrájának számos síregyüttese régen gyűjteménybe került. Ezeket összevetve németországi és csehországi együttesekkel, valamint a délkelet-európai anyaggal, bizonyára jelentős adatokat adhatna a közép-európai neolitikum ethnikai képének felvázolásához. Remélem e kutatások folytatására a jövőben a szerzőnek lesz lehetősége és lényeges adatokkal tudja kiegészíteni az eddigi régészeti eredményeket. Valószínűleg ezért fogalmaz óvatosan, amikor az összesen 7 atlantomediterrán és 2 mediterrán alapján feltételezni engedi azt az elméletet, hogy a neolitikum lakossága déli eredetű. Jogos az a kívánsága, hogy itt a kis széria jelentős bizonytalansági tényezőt ad. Az általa bemutatott koraneolitikus sírokra ugyanis éppen nem jellemző a mediterrán komponens, így az erre támaszkodó déli eredet kérdése sem bizonyítható ezzel az anyaggal. Valószínűnek tartható, hogy a középső és későneolitikum során területünket érő ún. déli hatások, melyek számos összetevőjére itt most nincs módom kitérni, olyan ethnikai egységeket is magukkal hoztak, amelyek a taxonómiai képet megváltoztatták. A középső neolitikumból a Bánság területéről ugyanis ismerünk egy temetőt — Botos —, melynek antropológiai vizsgálata talán e kérdést

is tisztázná. A temető a Vinča kultúra ethnikumához tartozik, így választ kaphatnánk arra a kérdésre is, milyen mértékben befolyásolta a helyi korai neolitikus alaplakosság a Vinča kultúra kialakulását...

A legjelentősebb értékelhető anyag a bronzkor egyes periódusaiból származik, így ezek vizsgálata képezi a tanulmány egyik leglényegesebb részét.

Megállapításai a régészet számára is rendkívül fontosak, és további kutatásokra ösztönöznek. Eddigi elképzeléseink szerint ugyanis korai bronzkorunk kialakításában a déli elemek játszották a döntő szerepet. A nyugati eredetű brachykran harang alakú kultúra történeti fontosságát a régészet eltúlozta, és csak az utóbbi évek kutatásai bizonyították be a déli elemek elsődlegességét. Területünkre nyugati elemek csak exogámia során kerülhettek, és korai bronzkorunk kialakulásánál elsősorban három tényezőt kell figyelembe vennünk. Elsőként a későrézkori lakosságot, mely valószínűleg a badeni kultúra hagyatékát jelenti. Ehhez járulnak keleti elemek valószínűleg több hullámban, majd a Balkán-anatóliai jellegű parasztkultúrák kerülnek túlsúlyba; ilyen a Maros kultúra néven összefoglalható Pitvaros Mokrin, Szőreg, Deszk típusú leletanyag is. FARKAS GYULA az embertani leletek alapján úgy véli, hogy „a keletről érkező népeknek lehetett nagyobb jelentőségük, a nordoidok és cromagnoidok arányának növekedése és a mediterránok arányának csökkenése valószínűsíti”. Ugyanakkor igazolja a bronzkor lakossága egy részének anatóliai eredetét is. További részletes régészeti elemzésekre van szükség, hogy a két tudományág eredményeit összehangoljuk. Nem meglepő, ha a Deszk A, Deszk F temető között nem találunk teljes azonosságot, hiszen több száz év különbség befolyásolhatja a különböző csoportok keveredése során kialakuló embertani képet. Sajátos módszere, mellyel FOLTINY beosztása alapján a szőregi temető periódusait külön vizsgálja, számos buktatót rejt magában. Az alacsony esetszám és a régészeti beosztás relatív bizonytalansága a kísérlet értékét csökkenti. Egészében elemezve és összehasonlítva az azonos esetszámú mokrini temetővel, lényeges különbség tűnik ki. Feltűnő Mokrin esetében a nordikus és cromagnon abszolút túlsúly, melyet Szőreg esetében a mediterrán elemek túlsúlya vált fel. Régészeti aspektusból azonban a két leletanyag között szoros összefüggés látszik, ezért a jövőben fokozottan mérlegelnünk kell a bronzkor idején itt élő kisebb ethnikai egységek antropológiai különbözőségének jelentőségét is. Módszereink további finomításával — és ezt a régészeti módszerekre értem — meg kell vizsgálnunk, tükröződik-e ez az embertani aspektusból igen lényeges eltérés a leletanyagban, mert ha nem, eredményeink összehangolására újabb utakat kell keresnünk. BÓNA ISTVÁN elmélete szerint a Pitvaros, Mokrin népesség és a Szőreg, Deszk népesség két hullámban érkezett területünkre; ezt igazolnák FARKAS megfigyelései is, ha azonban egyértelműen déli eredetről beszélünk, akkor a nordoid elemek túlsúlya indokolatlan.

Talán a megoldást a déli bevándorlók által e területen talált alaplakosság részletes elemzése adná. Ismételden hangsúlyoznom kell azonban, hogy egyelőre területünkön nem ismerjük részletesen a későrézkori alaplakosságot, de bizonyosnak tartjuk, hogy a Csongrád kettőshalom típusú leletek nagyszámú cromagnoid elem fellépését bizonyítják.

A Tápé-Széntégláérető temető embertani anyagának értelmezése és összevetése a régészeti megfigyelésekkel, félreértésekre adhat alkalmat, melyekre FARKAS GYULA is felfigyelt. Az ellentmondást azzal magyarázza, hogy csak a leletek 10%-át lehetett taxonómiailag elemezni, így van valószínűsége annak, hogy a nagyobb arányú mediterrán elem csak mint esetlegesség jelentkezik.

A halomsíros kultúra vándorlása hazai és közép-európai bronzkor kutatásunk másfél évtizede tartó vitájának tárgya. E vita során egyre határozottabban bebizonyosodik a későbronzkori halomsíros kultúra nyugat—kelet irányú mozgása. E történelmi folyamat részletei fokozatosan felderülnek. Ma úgy véljük —, és ebben a korszakkal foglalkozók túlnyomó többsége egyetért — hogy nem rövid időszak alatt lezajló, mindent elpusztító támadásról van szó, hanem hosszabb folyamatról, melynek során az új hódítók fokozatosan szállják meg a Kárpát-medence nagyobb részét. Különleges problémaként jelentkezett az itteni alaplakosság pusztulásának vagy elvándorlásának kérdése. Az e korban a Dunántúlon élt ethnikum embertani arculatát nem ismerjük, mert hamvasztásos rítussal temették el halottaikat. A régészeti leletek alapján a Dunántúlon is déli eredetű (mediterrán?) ethnikumra kell gondolnunk. A középső bronzkori lakosság egy része kétségtelenül az Al-Dunához vonul vissza a nyugati támadók elől, tárgyi hagyatékuk jól nyomonkövethető.

A Mezőségeit és az Alföldet megszállva tartó Vátya-kultúra a legutóbbi kutatások szerint egész földvárrendszerrel védekezik, majd legyőzetésük után a Tisza vonala mögé húzódva és az itteni lakossággal keveredve, rövid ideig élő sajátos kultúrát alakított ki. Ez a kultúra megtalálható a Tisza bal partján egészen a Bánságig; leletei között jól kimutatható a nyugati halomsíros kultúra hatása. Ebben az időszakban tehát párhuzamosan él egymás mellett a korai halomsíros kultúra népessége és szigetként az őslakosság lassan asszimiláló csoportjai.

A Tápé-Széntégláérető temető nem a halomsíros kultúra korai időszakából származik, hanem annak középső és későbbi fázisa; az az időszak, amikor a hódítók és a meghódítottak

régészeti kultúrán belül egységgé ötvöződve élnek. A korai temetők (Bilisics, Dorozsma stb.) leleteit, sajnos, embertani vizsgálatok nem tudják kiegészíteni. Feltételezéseink szerint ezekben a temetőekben kellene az új idegen taxonómiai elemek túlsúlyát megtalálni. A tápéi temető megváltozott temetkezési rítusa a társadalmi és gazdasági rendszer változását tükrözi, az embertani anyag taxonómiai összetétele pedig jelzi az alaplakosság beolvadását.

Számunkra különlegesen érdekes a nemek megoszlása és a temetkezési szokások közötti összefüggés vizsgálata. Ugyancsak fontosnak tartom, hogy ezeket az összefüggéseket a szerző matematikai módszerekkel is alátámasztja. Mindenképpen érdekes lenne az újkőkori temetkezési rítusok között a vizsgálatokat kiterjeszteni: van-e taxonómiai különbség a Felső-Tisza-vidék hátonfektetett nyújtott és a Dél-Alföld zsugorított temetkezési között. Ismételten hangsúlyoznom kell azonban, hogy a neolitikum vizsgálatánál mindenképpen kultúrák szerint kell az összefüggéseket áttekinteni, hiszen a több mint ezer évig tartó időszak szokásai semmiképpen sem hasonlíthatók össze egy relatíve rövid időszak — bronzkor — szokásaival. A rézkori igen szigorú rítust — férfiakat jobb, nőket bal oldalukra temetik — a kimutatott biztonsági szint nagymértékben igazolja. Csak sajnálni lehet, hogy a késő rézkorra kellő adatok hiányában nincs elemzési lehetőségünk, hiszen döntő bizonyíték lehetne a feltételezett bevándorlás igazolására. Ez annál is inkább fontos lenne, mert a korai bronzkorban ugyancsak igen határozott összefüggés mutatható ki a nemek megoszlása, illetve a temetkezési szokások között. Ebben a korban azonban a férfiakat bal, a nőket jobb oldalukra temetik. Ezek az igen határozott rítusok FARKAS GYULA szerint is új etnikum megjelenésére utalnak, sorait azonban ki kell egészítenem: nem az egész rézkorhoz, hanem a középső rézkorhoz viszonyítva, hiszen az összekötő láncszem, mely döntő lenne, hiányzik. A középső bronzkorban a rítus lazulását figyelhetjük meg.

A halomsíros kultúra temetőiben teljesen más rítusokat találunk; itt a fektetési mód és a nemek között semmiféle összefüggés nem figyelhető meg. Ez a temetkezés egész rendszerére vonatkozik, mert míg a korai és középső bronzkori temetőinkben sírsorokat lelünk, a késő-bronzkor során határozott csoportokat tudunk elkülöníteni. Éppen FARKAS GYULA bizonyította be, hogy e csoportok családokat jelenthetnek, és módszere minden bizonnyal számos új összefüggést világít meg a későbbi kutatások során. A tanulmány igen fontos részeit alkotó metrikus elemzéssel, valamint az anatómiai variációkkal nem kívánok foglalkozni.

A leletek taxonómiai értékelése egyértelmű, határozott képet ad az egyes korszakokról, de ismételten kell hangsúlyoznom fenntartásomat a neolitikum időszakának együttes vizsgálatával kapcsolatban . . .

A jelölt az általa felvetett problémakörre a természettudomány és a dialektikus materializmus módszereivel kísérelt meg korunk követelményeinek megfelelő választ adni. Tanulmánya előremutató, jelentős lépés hazai régészetünk és antropológiánk fejlődésében, és biztos alapot nyújt a kutatási terület és kérdéskör további vizsgálatához.

Szeged, 1976.

T. O.

A szerző címe: DR. TROGMAYER OTTÓ
H-6701 Szeged, Móra Ferenc Múzeum

DR. FARKAS GYULA

VÁLASZA az opponensi véleményekre

Mindenekelőtt köszönetet szeretnék mondani mindkét opponensnek elemző és részletes bírálatukért. Disszertációm megítélésük szerinti érdemi része biztatást ad a további kutatáshoz, bíráló megjegyzéseik jó tanácsot és hasznos útbaigazítást, és a tapasztalt kutatók segítő-készségét jelentik számomra.

A két opponens észrevételeire problémakörök szerint szeretnék válaszolni.

1. Először a *kronológia problémájával* kapcsolatos kérdéseikre reflektálok.

A régészeti korbeosztásnál természetesen nemcsak a hazai elképzelésekre igyekeztem kitérni, hanem azon geográfiai területekre vonatkozó meghatározásokat is figyelembe vettem, melyekről a migráció kiindulópontját feltételezték. Ennek megfelelően tértem ki ANGEL adataira is, aki kronológiáját Macedónia őskorára adta meg, mint ahogyan erre munkámban is utaltam (10. oldal), és amely tehát nem érvényes az egész Mediterráneumra.

Tóth Tibor kandidátus azon kritikai észrevételezését, mely szerint az általam követett kronológia csupán 2000 évet ölel fel, viszont a disszertáció 204. oldalán a paleodemográfiai értéke-